

Petra Vručina

Petra Vručina
Sveučilište u Zadru, Odjel za povijest
<https://orcid.org/0000-0002-7548-2177>
Sra.vrucina@gmail.com

Prethodno priopćenje / Preliminary
communication
Primljen / Received: 19. 8. 2024.

UDK: 930.25:[27-523.41(497.5
Zagreb)“14/15“

DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2025.3>

Što srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju o zagrebačkoj katedrali

SAŽETAK: Rad analizira i problematizira srednjovjekovne pisane izvore, do 1522. godine, u kojima se spominje zagrebačka katedrala. Na njihovu se temelju donose zaključci o gradnji i obnovama te katedrale u srednjem vijeku, posebice o njezinu unutarnjem izgledu i neposrednoj okolini. Poseban je fokus u radu stavljen na drugu polovicu 15. i početak 16. stoljeća, s obzirom na to da iz toga razdoblja postoji znatno više sačuvanih dokumenata nego u ranijem razdoblju. Naposljetku, argumentira se da u to vrijeme zagrebačka katedrala doživljava niz graditeljskih promjena koje su ostavile velik trag sve do današnjega vremena.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, srednji vijek, srednjovjekovni oltari, srednjovjekovna utvrda, zagrebački biskupi

Kontinentalna Hrvatska nema mnogo sreće u pogledu očuvanosti monumentalnih spomenika iz najranijega razdoblja hrvatske prošlosti. Mjestimično, crkve i kapelice kontinentalne Hrvatske skrivaju poneku gotičku fresku, poneki srednjovjekovni element. Takav je zapravo slučaj i s najvećom očuvanom povijesnom građevinom na području kontinentalne Hrvatske – zagrebačkom katedralom. S obzirom na brojna oštećenja i pregradnje koje je doživjela tijekom gotovo tisućljeća postojanja, nije očuvana u prvotnom obliku. No, s druge strane, zagrebačka katedrala, bogata raznim arhitektonskim stilovima i vremenskim slojevima razotkriva i slojevitu prošlost svojega grada, kao i državnih tvorevina čiji je bila dio. Katedrala svjedoči, nadalje, o institucionalnom kontinuitetu te i danas ima iznimnu religijsku, kulturnu, reprezentativnu i političku važnost, zbog čega se ulažu veliki naponi i resursi u njezinu obnovu nakon potresa 2020. godine. Zadatak je ovoga rada dati pregled najstarijih pisanih povijesnih izvora u kojima se ona spominje – do 1522. godine. Ta je godina, naime, uzeta kao kraj srednjovjekovnoga razdoblja i za katedralu je neka vrsta prekretnice jer je do tada sagrađena utvrda oko katedrale (sl. 1).¹

Svi su podaci spomenuti u ovome radu već više ili manje poznati u hrvatskoj historiografiji. Stoga mi je cilj reinterpretirati ih, prije svega nastojati uputiti na arhitektonske i druge promjene koje katedrala doživljava u srednjem vijeku, a da su vidljive iz pisanih izvora – bilo diplomatskih bilo epigrafskih. Napokon, argumentirano je kako upravo na samome kraju srednjovjekovnoga razdoblja (u posljednjem dijelu 15. i početkom 16. stoljeća) zagrebačka katedrala dobiva oblik koji zadržava sve do velike poslijepotresne obnove iz 1880. godine. Unatoč brojnim kasnijim intervencijama, današnji je izgled katedrale i njezine neposredne okolice ponajviše uvjetovan upravo promjenama koje su se dogodile na samom kraju srednjega vijeka.

O pisanim izvorima

Kaptolski arhiv, kao dio Nadbiskupijskoga arhiva u Zagrebu jedan je od najbolje sačuvanih srednjovjekovnih

razdoblja od srednjeg vijeka do kraja 19. stoljeća, poglavlja 3.1. do 3.12., pripremljen je temeljem teksta Nevena Budaka „Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima“, uz konzultacije sa Stjepanom Razumom i časnom s. Linom Plukavec. HRZ, BUDAK, 2023, 21–70.

¹ Za potrebe konzervatorskoga elaborata, širi povijesni pregled za



1. Nicolo Angielini, prikaz Zagreba i Kaptola, 1566. (izvor: KRMPOTIĆ, 1997.)
 Nicolo Angielini, depict of Zagreb and Kaptol, 1566 (from: KRMPOTIĆ, 1997)

arhiva u kontinentalnoj Hrvatskoj.² Unatoč tomu, počeci gradnje zagrebačke katedrale, ili punim nazivom katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i svetih Stjepana i Ladislava, ostaju zavijeni mrakom. U Kronici zagrebačkih biskupa, u uvodnome dijelu Statuta Zagrebačkoga kaptola, koji nastaju 1334. – 1354. godine, gorički arhidakon Ivan eksplicitno kaže da su isprave najstarijih zagrebačkih biskupa još u njegovo doba (sredinom 14. stoljeća) bile izgubljene. Prema njemu, u doba provala Mongola prenesene su na otok Rab i nikad nisu vraćene.³ Je li se to doista dogodilo i gdje su na kraju završile najstarije isprave Zagrebačke biskupije, ako su doista postojale, ne možemo znati. Međutim, može se pretpostaviti da njihov broj u svakom slučaju nije bio velik. U prvim stoljećima postojanja zagrebačke katedrale produkcija isprava i drugih dokumenata općenito nije bila velika. Ona se umnožava u 14. i 15. stoljeću, kad raste povjerenje u pisanu riječ pri

obavljanju bilo kakvih administrativnih i pravnih poslova. Do tada je prevladavala usmena komunikacija. Osim povećanog obujma izdavanja dokumenata, u tom vremenu raste i svijest o važnosti njihova čuvanja.⁴

Brojnije interne dokumente o administrativnom i ekonomskom sustavu Kaptola i Biskupije imamo sačuvane tek iz 15. stoljeća, a iz toga razdoblja sačuvano je i mnogo više pisanih informacija o promjenama u unutarnjem i vanjskom izgledu katedrale.⁵ Usto, treba imati na umu da i pisani tragovi ponekad izostavljaju važne informacije. Primjera radi, u spomenutom Kaptolskom arhivu nema nikakva spomena o radionici pećnjaka koja se od 14. do 16. stoljeća nalazila u Novoj Vesi, na prostoru današnjega Kaptol-centra, a arheološkim iskapanjima utvrđeno je da je takva radionica postojala i, čini se, bila gospodarski i kulturno-umjetnički važna u navedenome razdoblju.⁶

Ivan Krstitelj Tkalcic, samouki paleograf i povjesničar koji je djelovao u 19. stoljeću, uvelike je olakšao posao i

2 U njemu se čuva gradivo četiriju povijesnih arhiva: Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, Kaptolski arhiv Zagreb, Arhiv Čazmanskoga kaptola, Arhiv Prebendarskoga zbora zagrebačkoga. Vidjeti o Arhivu u: RAZUM, 2010, 101–110.

3 Vidjeti bilj. 41 ovoga rada. O uvodnome dijelu Statuta Zagrebačkoga kaptola i njezinu sastavljaču, u: VRUČINA, 2022, 259–260.

4 Usp. primjerice SZENDE, 2018, 68–84, 287–321.

5 TKALČIĆ, 1879, 19–75. Popis sačuvanih popisa desetina: VRUČINA, 2023, 243–245.

6 MAŠIĆ, 2002.

današnjim povjesničarima, objavivši kodekse – transkripcije najstarijih isprava vezanih uz Zagreb i okolice koje se čuvaju upravo u Kaptolskome arhivu.⁷ Njegove zbirke isprava sadrže i one malobrojne isprave koje spominju katedralu, a objavio je i Statut Zagrebačkoga kaptola.⁸ Njegov rad nastavio je Andrija Lukinović, objavivši isprave iz Kaptolskoga arhiva do 1465. godine vezane uz Zagrebačku biskupiju.⁹ Međutim, ni Tkalčić ni Lukinović nisu uspjeli objediniti sve dokumente koje su izdavali i sastavljali Zagrebački kaptol i Biskupija. Najveći dio tih dokumenata dostupan je na mrežnoj stranici Mađarskoga državnog arhiva – *Hungaricana*.¹⁰ Napokon, nekoliko informacija o zagrebačkoj katedrali dostupno je u ispravama Vatikanskoga arhiva, koje su objavljene u Diplomatičkome zborniku.¹¹ U budućnosti će se možda u Vatikanskome arhivu otkriti još neke isprave o zagrebačkoj katedrali.

12. i 13. stoljeće

O najstarijem izvoru u kojemu se spominje Zagrebačka biskupija, Felicijanovoj ispravi, toliko se puta pisalo u hrvatskoj historiografiji da je ona postala mjesto opće kulture.¹² Oslanjajući se upravo na tu ispravu, kao i na izvore mađarske provenijencije, naši su povjesničari iznijeli neke pretpostavke o godini osnivanja biskupije i posljedično o prvotnoj gradnji prvostolnice.¹³ Takve tvrdnje ostaju na razini hipoteza, budući da Felicijanova isprava ne donosi podatke o osnivanju biskupije. Isprava ipak otkriva da je 1134. godine, kad je zapisana, Zagrebačka biskupija sigurno postojala kao već dobro utvrđena administrativna jedinica koja upravlja svojim posjedima, budući da se u ispravi govori o utvrđivanju prava biskupije na vlasništvo šume u Dubravi. Godina 1094. koja se uglavnom uzima kao godina osnutka biskupije, odabrana je kao provizorna, s obzirom na to da službenike koji se spominju u uvodu Felicijanove isprave nije moguće preciznije datirati.¹⁴ Povjesničari nevoljko tu ispravu ili zapis i njezin sadržaj dovode u pitanje pa to nije učinila čak ni Nada Klaić, koja

je često propitivala autentičnost srednjovjekovnih isprava. Međutim, s obzirom na nepodudarnosti u datiranju službenika u njezinu uvodnom dijelu, treba ipak postaviti pitanje je li se radilo o stvarnom prijepisu dignitarija ili pak o djelomičnoj konstrukciji prepisivača isprave.¹⁵ Ta nam isprava također ništa ne govori o gradnji katedrale.

Idućih nekoliko sačuvanih isprava malo nam više rasvjetljava podatke o katedrali iz 13. stoljeća. U ispravi Andrije II. iz 1217. godine zagrebačka katedrala spominje se kao samostan (*monasterium*), sagrađen još u doba Andrijina prethodnika Ladislava.¹⁶ Dok se može dovoditi u pitanje je li katedrala sagrađena u Ladislavovo doba, na temelju te isprave može se zaključiti da je početkom 13. stoljeća, u Andrijino doba, svakako postojala fizička građevina koja je predstavljala katedralu. Lujo Margetić, naime, uvjerljivo je argumentirao da je pojam *monasterium* svojevrsni homonim, odnosno, s obzirom na kontekst uporabe, može imati značenje ili fizičke građevine ili crkveno-pravne institucije biskupa i kanonika, a u toj ispravi koristi se u prvome kontekstu.¹⁷ Ispravu iz 1217., o postojanju crkve, potvrđuje i pismo pape Honorija III. iz 1223. godine koje registrira da je nekad ove ili protekle godine sam biskup Stjepan I. dao spaliti katedralu (*Zagrabiensis episcopus loci diocesanus ecclesiam ipsam incendio devastarat*).¹⁸ Palež se gotovo sigurno dogodio u kontekstu dinastičkih previranja između kralja Andrije II. i njegova sina, budućega kralja Bele IV.¹⁹

Neki su povjesničari i arheolozi, pak, iznijeli pretpostavku da je današnja katedrala sagrađena na temeljima starijega benediktinskog samostana, što bi se onda moglo povezati s nazivom *monasterium* za katedralu.²⁰ To je svakako moguće rješenje, no bez daljnjih arheoloških istraživanja nije moguće ništa decidirano zaključiti o građevinama koje su prethodile današnjoj katedrali na temelju samo pisanih izvora.²¹

Jedna druga vrsta pisanoga izvora, koji je transkribirao u ranom novom vijeku kroničar Rafael Levaković (o. 1590. – 1650.), otkriva nam da je oko 1200. crkva postojala na mjestu na kojem je kasnije bio podignut oltar sv.

7 MCZ 1–3 i 11. O Ivanu Krstitelju Tkalčiću vidjeti: RAZUM, 1997, 7–262.

8 MHEZ 2.

9 MHEZ 5–6.

10 O *Hungaricana*: SZENDE, 2018, 50. Poveznica na *Hungaricana*: <https://www.hungaricana.hu/en/> (pristupljeno 15. 7. 2024.). Svakako treba raditi na tome da i hrvatske institucije digitaliziraju iznimno vrijedno srednjovjekovno gradivo Nadbiskupijskoga arhiva jer bi na taj način srednjovjekovne isprave, posebice kasnosrednjovjekovne, postale dostupnije povjesničarima, a ujedno bi se spriječilo njihovo daljnje oštećivanje i propadanje.

11 CD.

12 Felicijanova isprava objavljena je u: CD 2, dok. 42, 42–43; MCZ 1, dok. 1, 1.

13 Vidjeti DEANOVIĆ, 1988, 16; DOBRONIĆ, 1991, 5–11; BUNTAK, 1996, 31; ANČIĆ, 1998, 237–239.

14 Vidjeti minucioznu analizu Lelje Dobronić u: DOBRONIĆ, 1991, 5–11, 21.

15 KLAJČ, 1982, 299–301. O Felicijanovoj ispravi kao zapisu u: HRZ, BUDAK, 2023, 24. Usp. i FILIPEC, 2015, 222.

16 ... *et monasterium in honore sancti regis Stephani construxit*... MCZ 1, dok. 7, 4–6. Vidjeti i MCZ 1, dok. 8, 6.

17 MARGETIĆ, 2000, 339–348. Usp. i JERKOVIĆ, 2011, 160.

18 CD 3, dok. 203, 229–230.

19 Vidjeti HRZ, BUDAK, 2023, 29, kao i tamo citiranu literaturu. O sukobu između Andrije II. i njegova sina vidjeti i: ANČIĆ, 2013, 170–173.

20 HRZ, BUDAK, 2023, 22, 24, 28–29; FILIPEC, 2015, 331–332. Usp. i ANČIĆ, 1998, 246–247.

21 Unatoč tomu što su arheološka istraživanja iznjedrila nalaze struktura koje sežu do samoga kraja 11. stoljeća, one nisu potpuno rekonstruirane pa se ne može mnogo toga zaključivati o njihovoj prvotnome tlocrtu i smještaju. HRZ, AZINOVIĆ BEBEK, KRMPOTIĆ, 2023, 1431–1433.

Ladislava pokraj sakristije. To je mjesto u Levakovićevo doba bilo poznato kao kapela sv. Ladislava i nalazilo se na prostoru između lijevoga bočnog broda i zida katedrale. Ako je vjerovati Levakoviću, ondje je u njegovo doba stajao nadgrobni spomenik s natpisom:

Hic iacet generosa domina Elisabeth filia magnifici Valentini comitis Zagradiensis. Obiit anno 1200.

Ovdje počiva darežljiva plemkinja Elizabeta, kći plemenitoga zagrebačkog župana Valentina. Preminula 1200.²²

S obzirom na taj spomenik i njegov natpis, postoji mogućnost da je „predtatarska katedrala“, kako se katkad naziva u literaturi, stajala na istome mjestu kao i ona poslije pregrađena. Citirani epigrafi otkrivaju nadalje važnost utjecaja društveno moćnih laika na prvotnu katedralu, koji su očito mogli u njoj biti i pokapani, što sigurno znači i da su dotirali svoju ostavštinu ili novac za gradnju ili obnovu katedrale. Poslije laici uglavnom nisu bili pokapani u katedrali, osim ako se nije radilo o iznimno moćnim pojedincima, kao što je bio herceg Stjepan Anžuvinac 1355. godine.²³ Katedrala je u srednjem vijeku bila uglavnom posljednje počivalište svojih biskupa i kanonika. Tako je bilo od samoga početka, pa gorički arhidakon Ivan u uvodnome dijelu Statuta kaže da su trojica biskupa, Dominik, Prodan i Gothard, bila pokopana pokraj oltara sv. Mihovila, koji se vjerojatno nalazio u sredini lađe katedrale. Ana Deanović pretpostavlja je da je *terminum post quem* završetka izgradnje „predtatarske katedrale“ 1175. godina, budući da je oko te godine umro Prodan.²⁴ Nada Klaić iznijela je sumnju u istinitost tvrdnje goričkoga arhidakona o Prodanovu grobu, s obzirom na to da on taj grob nije vidio uživo, nego je prenosio predaju. Zbog toga gradnju katedrale smješta u doba biskupa Dominika.²⁵ U svakom slučaju, najkasnije razdoblje kad je sagrađena zagrebačka katedrala mora se pomaknuti u razdoblje biskupa Dominika (o. 1193. – 1205.) jer se iz navoda goričkoga arhidakona i poznatih pisanih isprava upitne autentičnosti o Prodanu, ne može uvjerljivo zaključiti ni kada je točno taj biskup obnašao službu niti da je umro 1175. godine.²⁶

Iz najranijih isprava o katedrali saznajemo i neke podatke za koje nije potrebno iznositi pretpostavke. Isprava iz 1227. godine registrira da je neki Nikola, sin Petra iz Ludbrega, zagrebačkim kanonicima usred mise i ispred oltara sv. Stjepana u katedrali darovao svoj posjed

Vražji laz u Moravču.²⁷ Nešto mlađa papinska bula iz 1254. godine potvrđuje da je katedrala bila sagrađena u čast sv. Stjepana kralja.²⁸ Njome je papa Inocent IV., naime, potvrdio zagrebačkome biskupu pravo dodjeljivanja indulgencija na blagdan sv. Stjepana kralja u trajanju od godinu i 40 dana onima koji bi se ispovijedali na blagdan sv. Stjepana. Papa Aleksandar IV. potvrđuje to pravo 1257. godine i 1261. godine.²⁹ Osim za blagdan sv. Stjepana kralja, isti papa dodijelio je zagrebačkome biskupu pravo dodjeljivanja indulgencija i na blagdan sv. Ladislava 1257. godine.³⁰ Posve je očekivano da je prvotna katedrala imala istaknuta obilježja kojima se isticala povezanost s Arpadovićima, budući da je biskupija bila osnovana u svrhu što čvršćega povezivanja srednjovjekovne Slavonije i vladajuće ugarske dinastije. Titular katedrale (uključujući i titular župne crkve sv. Emerika ispred katedrale do 1510. godine), oltari, blagdani i popratni sajmovi te umjetnička djela nastala u čast trojice Arpadovića (kraljeva sv. Stjepana i sv. Ladislava te kraljevića sv. Emerika), bili su najvažniji način diseminacije društvenoga znanja o političkome autoritetu Arpadovića i njihovih nasljednika u toj regiji u srednjem vijeku.³¹

Spomenuto je ranije kako je 1223. godine Zagrebačka katedrala preživjela požar, čije posljedice nisu poznate. Ako je i jače nastradala, do 1227. godine sigurno je bila obnovljena budući da se tada spominje slavljenje mise u unutrašnjosti katedrale. Prema starijoj historiografiji, novo stradanje zadesilo je katedralu 1242. godine u naletu Mongola s istoka, koji su uzdrmali cijelo Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo.³² Međutim, kao što je zaključila Ana Deanović, katedrala tada, ako je i oštećena, nije bila sasvim razrušena, budući da papinska dozvola za obnovu katedrale dolazi deset godina nakon razaranja, a tek dvadesetak godina poslije imamo i stvarnu potvrdu o obnovi.³³ Tek, naime, isprava iz 1272. ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana V., kojom potvrđuje povlastice zagrebačkoj Crkvi, donosi informaciju da je biskup Timotej (1262. – 1287.) obnovio katedralu.³⁴ Dvije isprave koje su se uzimale kao dokaz o tomu da je katedrala stradala u naletu Mongola ne opisuju to izravno. Tako je Neven Budak primijetio da isprava biskupa Stjepana II. (1225. – 1247.) iz 1244. godine

27 MCZ 1, dok. 9, 7.

28 ... *in honore beati Stephanis regis Hungarie constructa esse* ... MCZ 1, dok. 30, 25–26.

29 MCZ 1, dok. 33, 28 i dok. 41, 32.

30 MCZ 1, dok. 34, 28.

31 Usp.: ANČIĆ, 2013, 159; PELC, 2017, 7–22; RATKOVČIĆ, 2020, 1–18.

32 O prodoru Mongola vidjeti primjerice: POW, 2019, 239–250. Tkalčićevu interpretaciju stradanja katedrale u doba mongolske provala vidjeti u: MCZ 1, cxxxix.

33 DEANOVIĆ, 1988, 40.

34 MCZ 1, dok. 55, 48–49.

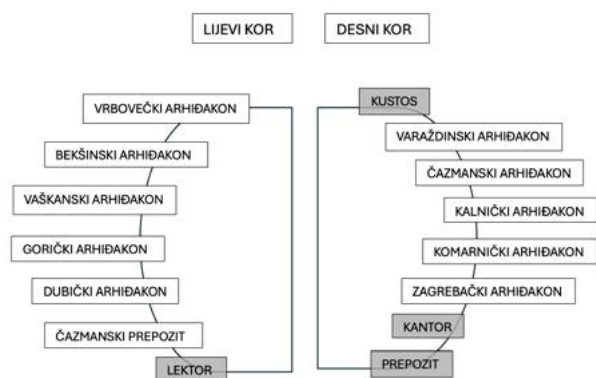
22 MCZ 1, 408. Epigrafski natpis koji je Tkalčić prenio prevela P. V.

23 DEANOVIĆ, 1988, 9. Epitafi iz katedrale: MCZ 1, 408, 409; MCZ 2, 531–533; MCZ 3, 259–261.

24 MHEZ 2, 5; CD 2, dok. 136, 139; DEANOVIĆ, 1988, 21.

25 KLAJĆ, 1982, 380–382.

26 Vidjeti u MIROŠEVIĆ, 1995, 23–26 i 29–31.



2. Shematski prikaz sjedala kanonika dostojanstvenika u koru zagrebačke katedrale (pripremila: P. Vručina, 2024.)
Schematic representation of the choir stalls for canons and prebendaries in the Zagreb cathedral (P. Vručina, 2024)

govori o tomu da je zagrebačka Crkva, u smislu biskupije, bila opustošena.³⁵ Isprava, pak, iz 1258. godine u kojoj papa Aleksandar IV. daje dozvolu o ponovnoj izgradnji, registrira da je biskup Filip tražio dozvolu kako bi katedralu sagradio na prikladnijem mjestu budući da je na mjestu na kojem se tada nalazila postojala opasnost od urušavanja.³⁶

O činjenici da katedrala nije bila u potpuno ruševnom stanju, već dapače u funkciji, svjedoče i sljedeće dvije isprave. Prema prvoj, iz 1256., župan Hahold morao je prisegnuti u vezi s davanjem crkvene desetine u katedrali.³⁷ Prema drugoj, iz 1269. godine, neki kanonici te godine polagali su prisegu pred oltarom sv. Stjepana kralja u vezi sa selima Zagrebačkoga kaptola koje su prije toga bili okupirali neki plemići.³⁸

Iz pisanih izvora nadalje ne saznajemo nikakve informacije o tomu kako je protjecala obnova. U svakom slučaju, na temelju kraljeve isprave i vijesti iz 1275. godine da je biskup Timotej posvetio dva oltara, može se zaključiti da je dotad barem dio planirane obnove bio gotov. Prvotno je, naime, Timotej te godine posvetio oltar u čast sv. Petra i Pavla s brojnim relikvijama u sakristiji katedrale, a potom već spomenuti oltar u čast sv. Ladislava kralja koji se nalazio pred sakristijom, također s mnogo relikvija.³⁹ Iz 1284. godine sačuvana je vijest o tomu da je Timotej podigao

i oltar posvećen Djevici Mariji.⁴⁰ Za Timoteja i gorički arhidakon Ivan u uvodnome dijelu Statuta kaže da je obdario katedralu brojnim ukrasima i vrijednim predmetima.⁴¹ Prema Lelji Dobronić, gorički se arhidakon na još jednom mjestu u uvodu Statuta osvrnuo na gradnju katedrale, no upitno je odnosi li se doista fraza *novi opere serario* na gradnju katedrale, kao što je to ustvrdila Lelja Dobronić, budući da se u prvome dijelu rečenice govori o izgubljenim ispravama i čuvanju prava i povlastica zagrebačke Crkve.⁴² To znači da bi se fraza mogla odnositi i na zagrebačku Crkvu kao instituciju.

14. stoljeće

Iduća vijest vezana uz uređenje katedrale u pisanim izvorima pristiže nam tek iz 1356. godine, kad je podignut novi oltar – sv. Magdalene.⁴³ Ono što je značajno u tom slučaju jest da nije biskup bio taj koji je inicirao postavljanje novoga oltara, nego komarnički arhidakon Dionizije, koji je za to tražio potvrdu kralja Ludovika Velikog. Potvrda mu je bila potrebna zato što je usput vlastiti posjed Petrouch u Zagrebačkoj županiji prenio u posjed oltara i njegova kapelana, odnosno rektora. Nekoliko mjeseci poslije toga, novoizabrani zagrebački biskup Stjepan Kanižaj (1356. – 1375.) vlasništvu oltara dodatno potvrđuje pripadnost pola zemljišta banske kurije (*fundi curiae bani*).⁴⁴ Bio je to početak procesa postavljanja bočnih oltara u katedrali, a postavljali su ih sami kanonici, što će kulminirati u drugoj polovici 15. stoljeća, o čemu će biti riječi malo kasnije. Od 13. stoljeća, naime, u crkvama drugih europskih gradova počinje se prakticirati postavljanje bočnih oltara uz glavni oltar, što je bilo povezano s održavanjem zakladnih misa i slavljenjem lokalnih svetaca.⁴⁵

Iako je arheološkim istraživanjima utvrđeno da se i u 14. stoljeću, pogotovo u doba spomenutoga biskupa Stjepana

40 MCZ 1, dok. 66, 58.

41 *Huic successit dominus Thymotheus per provisionem sumpmi pontificis, qui laudabiliter prefuit ecclesie, quam in diversis ornamentis et vasis argenteis dotavit.* MHEZ 2, 6.

42 *Ipse etiam zagrabiensem ecclesiam in honore sanctissimi regis Stephani fundaverat, et multis possessionibus, iuribus et prerogativis dotaverat; sed processu temporum, advenientibus Tartaris et totum regnum Hungarie ac eius decorem flebiliter devastantibus tempore domini Bele regis quarti, filii Andree regis, patris beate Elyzabeth, privilegia ipsius ecclesie, metu ipsorum Tartarorum fuerunt asportata pro conservacione in insulam marinam Arbum vocatam, nec exinde protuerant (!) omnia rehaberi, et quomodo hoc accederit ignoratur, ex quo nullus iam vivit, qui facti seriem posset scire, et sic creditur, quod propter hoc non in paucis suis iuribus dampnificata fuerit ecclesia supradicta, que per dominum Thymotheum, olim ipsius ecclesie episcopum, cum novo opere serario honorabiliter incepta, prout apparet nunc, processisse recolitur et procedit adhuc domino concedente.* MHEZ 2, 1. (Istaknula P. V.) DOBRONIĆ, 1991, 29. Dobronićin se prijevod dalje prenosio – vidjeti: DEANOVIĆ, 1988, 41. Usporedi i razmatranja Nevena Budaka: HRZ, BUDAK, 2023, 37.

43 MCZ 1, dok. 236, 211–213 i dok. 238, 213–214.

44 MCZ 1, dok. 238, 213–214. O tome oltaru vidjeti i: MCZ 2, dok. 132, 185.

45 Više o tomu: KROESEN, 2009, 147–167; PLOEG, 2002, 103–121.

35 ... *Zagrabiensis ecclesia a sancto rege Ladislauo fundata et ex regia liberalitate donata, insultu Tartarorum inenarrabiliter sit desolata et tam rebus quam incolis miserabiliter spoliata et edificiis combustis, hospitibus fugatis et interfectis...* MCZ 1, dok. 20, 19; HRZ, BUDAK, 2023, 29–30.

36 *Cum igitur, sicut nobis exponere curavisti, ecclesiam zagrabiensem, que in loco minus apto constructa miniatur ruinam, cupias in loco contruere magis apto...* MCZ 1, 35, 28. Vidjeti i KLAJČ, 1982, 384.

37 ... *prestari Zagrabie apud ecclesiam maiorem coram Zagrabiensis...* CD 5, dok. 548, 14–15.

38 CD 5, dok. 979, 518.

39 MCZ 1, dok. 58, 51 i dok. 61, 54. O tim oltarima vidjeti i: DOBRONIĆ, 1991, 24.

Kanižaja te, na samome kraju stoljeća, Eberharda (1397. – 1406.), unutrašnjost katedrale i kapele sv. Stjepana (sagrađene južno od katedrale) preuređuje, pisani izvori o tome šute.⁴⁶ U pisanim je izvorima sačuvana jedino informacija da su u prvoj polovici 14. stoljeća postojali planovi za obnovu katedrale. Godine 1343., naime, biskup Jakob iz Piacenze (1343. – 1348.) molio je papu za odobravanje indulgencija na određene dane za hodočasnike, koji su katedralu posjećivali i davali milostinju za njezinu obnovu.⁴⁷ Nažalost, ne precizira se o kakvim se radovima/obnovi na katedrali radilo, kao ni jesu li realizirani.

Ipak, neke druge informacije dostupne u pisanim izvorima mogu nam poslužiti za rekonstruiranje unutarnjega izgleda svetišta katedrale, preciznije informacija o ceremonijalu na misnim svečanostima. Statuti Zagrebačkoga kaptola u trećem dijelu, u opisivanju kanoničkih službi, donose i informacije o tomu gdje su kanonici dostojanstvenici trebali stajati u koru, koji se nalazio u svetištu katedrale, prilikom misnih slavlja. Raspored je izgledao ovako (sl. 2):

prepozit – u desnom koru na prvom mjestu

lektor – u lijevom koru na prvom mjestu

kantor – u desnom koru do prepozita

čazmanski prepozit – u lijevom koru do lektora

zagrebački arhiđakon – u desnom koru do kantora

dubički arhiđakon – u lijevom koru do čazmanskog prepozita

komarnički arhiđakon – u desnom koru do zagrebačkoga arhiđakona

gorički arhiđakon – u lijevom koru do dubičkoga arhiđakona

kalnički arhiđakon – u desnom koru do komarničkoga arhiđakona

vaškanski arhiđakon – u lijevom koru do goričkoga arhiđakona

čazmanski arhiđakon – u desnom koru do kalničkoga arhiđakona

bekšinski arhiđakon – u lijevom koru do vaškanskoga arhiđakona

varaždinski arhiđakon – u desnom koru do čazmanskoga arhiđakona

vrbovečki arhiđakon – u lijevom koru do bekšinskoga arhiđakona

kustos – u desnom koru do varaždinskoga arhiđakona⁴⁸

Da je u lijevome koru u sredini bilo mjesto goričkoga arhiđakona, potvrđuje i natpis koji je u 17. stoljeću pročitao i prepisao Rafael Levaković, a prenio ga Ivan Krstitelj Tkalić. Prema tome natpisu, gorički arhiđakon Ivan iz

Moravča iz doba biskupa Luke Baratina (1500. – 1510.) dao je urediti svoje mjesto u koru koje se nalazilo u svetištu katedrale u sredini.⁴⁹ Ostali jednostavni kanonici, kojih je bilo 18 (ukupno su bila 33 kanonika), vjerojatno su sjedili na lijevoj strani kora, budući da je desna strana bila rezervirana za prebendare, čiji je broj u 15. stoljeću prelazio dvadeset članova, što nam otkrivaju Statuti prebendara Zagrebačkoga kaptola.⁵⁰ Tom rekonstrukcijom sjedala u koru katedrale može se opovrgnuti pretpostavka da je kapela sv. Stjepana, koja se danas nalazi u Nadbiskupskome dvoru, bila korištena za potrebe kora.⁵¹

Nadalje, iz jedne se isprave iz 1392. godine, registrirane tijekom sukoba Kaptola i Gradeca, saznaje da je sakristija katedrale bila veća prostorija jer se koristila ujedno i kao riznica i kao prostor za suđenje:

Tamen adveniente ipso termino et nobis in sacristia seu thesaurario ecclesie Zagrabienensis pro tribunali sedentibus...

Tako dođosmo u dogovoreni dan i okupismo se u sakristiji ili riznici zagrebačke crkve kako bismo održali sud...⁵²

Prostor sakristije koristio se i za održavanje kaptolskih sjednica.⁵³ Osim toga, sakristija je zasigurno služila i kao skriptarnica i arhiv budući da je Zagrebački kaptol od 13. stoljeća imao funkciju vjerodostojnoga mjesta.⁵⁴ U jednoj od odredbi s kaptolskih sjednica eksplicitno stoji da se u sakristiji čuvaju popisi desetina koje je Kaptol prikupljao.⁵⁵ Ondje se čuvala i škrinjica u kojoj se nalazio pečat za ovjeru izdanih isprava.⁵⁶ Najkasnije od druge polovice 15. stoljeća katedrala je imala zasebnu riznicu (*thesauraria ecclesie Zagrabienensis*), odvojenu od sakristije, jer se ona 1474. spominje u naslovu tadašnjega inventara.⁵⁷

Također je važno istaknuti ulogu zvona u svakodnevnom životu kanonika i stanovništva Kaptola. *Ad sonum campane*, naime, redovito su počinjale kaptolske sjednice i misne svečanosti. Zbog toga je Kaptol brinuo i o tomu da funkcija zvonara (*pulsatoris sive campanatoris*) uvijek bude popunjena i propisno plaćena.⁵⁸ Iako je sačuvan

49 MCZ 3, 261.

50 ... omnes domini fratres in chorum benedictae virginis Marie, ad latus dextrum sanctuarii maioris ecclesie... MCZ 3, 261. O broju kanonika i prebendara: JERKOVIĆ, 2018, 42–44; VRUČINA, 2023, 195.

51 DEANOVIĆ, 1988, 21.

52 MCZ 1, dok. 360, 335. Prevela P. V.

53 Vidjeti primjerice: ...conclusum est capitulariter in interiori sacristia per dominos... TKALČIĆ, 1879, dok. 16, 34 i dok. 11–12, 31–32.

54 Vidjeti o tomu: JERKOVIĆ, 2018, 275–348.

55 Registra vero originalia semper in sacristia maneat. TKALČIĆ, 1879, dok. 61, 69.

56 TKALČIĆ, 1879, dok. 46, 61.

57 MCZ 11, dok. 3, 178.

58 TKALČIĆ, 1879, dok. 53, 65.

46 DEANOVIĆ, 1988, 34–38, 56–62.

47 CD 11, dok. 76, 100–101.

48 MHEZ 2, dio 3., 74–99.

T. 1 Oltari navedeni u ispravi iz 1481. godine
Altars listed in the document of 1481

1.	oltar Svih svetih	<i>ara Omnium sanctorum</i>
2.	oltar sv. Jakova	<i>ara sancti Jacobi</i>
3.	oltar sv. Ivana i Matije apostola i djevice Uršule	<i>ara sanctorum Johannis et Mathie apostolorum et Vrsule virginis</i>
4.	oltar Marije Magdalene	<i>ara sancte Marie Magdalene</i>
5.	oltar svetih mučenika Fabijana i Sebastijana	<i>ara sanctorum Fabiani et Sebastiani martirum</i>
6.	oltar sv. Jurja	<i>parva ara sancti Georgii</i>
7.	oltar sv. Katarine	<i>ara sancte Katherine</i>
8.	oltar sv. Jeronima	<i>ara sancti Jeronimi</i>
9.	oltar sv. Pavla	<i>ara sancti Pauli</i>

pečat s prikazom katedrale s dva tornja iz 1297. godine, u nekim razdobljima srednjega vijeka nisu postojala dva tornja.⁵⁹ Primjerice, u jednom popisu rashoda s kraja 15. stoljeća spominje se samo jedan toranj.⁶⁰

Da se nadalje prostor katedrale koristio i u svrhu sazivanja koncila, potvrđuje nekoliko isprava iz 1467. godine, kad je biskup Osvald Thuz (Osvát Túz) bio sazvaio sinodu u katedrali na kojoj je trebalo sudjelovati svo okolno zagrebačko svećenstvo.⁶¹ Postoje indikacije da je barem jedna sinoda bila sazvana i u 14. stoljeću, u doba biskupa Augustina Kažotića (1303. – 1322.).⁶²

15. stoljeće i početak 16. stoljeća

Iz arheoloških istraživanja poznato je da je i 15. stoljeće bilo doba kad se katedrala u više navrata preuređivala, no više informacija u pisanim izvorima imamo samo za drugu polovicu 15. stoljeća.⁶³ Arheološka istraživanja i istraživanja povjesničara umjetnosti potvrdila su da se pregrađivalo u doba Sigismundovih biskupa Eberharda (1397. – 1406. i 1410. – 1419.) i Ivana Albena (1421. – 1433.). Iz razdoblja potonjeg sačuvan je neizravn pisani dokaz da je uređivao katedralu jer u svojoj oporuci iz 1433. godine zahtijeva da ga se pokopa ispred oltara u koru katedrale koji je očigledno on sam postavio (*ante suum altare in choro*).⁶⁴ Osim toga, u svrhu preuređiva-

nja katedrale ostavio je polovicu sume u iznosu od 7000 forinti od otkupa gradova koje je mu je u zalag dao kralj Sigismund. Također ostavlja 1500 forinti u svrhu nastavka uređivanja katedrale (*ad fabricam ecclesie zagrabiensis continuandam*).⁶⁵ Nije, međutim, sasvim jasno je li Kaptol uspio raspolagati tim novcem jer ga je poslije uzurpirao njegov brat Rudolf Alben.⁶⁶

Ne može se, nadalje, potvrditi ni jedan navod zagrebačkih kanonika nastao oko 1480. godine u kojem tvrde kako su Sigismundovi podložnici Celjski nasilno zauzeli katedralu, prilikom čega je moguće došlo do njena oštećivanja.⁶⁷ Vjerodostojnost otežava ponajviše činjenica da navod nije iz doba suvremenih događaja. Potom, kao što je ustvrdila Nada Klaić, Celjski su u doba nakon biskupa Albena bili proglašeni zaštitnicima zagrebačke Crkve.⁶⁸ Međutim, to također nije ni dokazom da se zauzimanje katedrale nije dogodilo jer su Celjski bili u ambivalentnim odnosima sa zagrebačkom Crkvom. Iz izvora se, naime, vidi da su odbijali plaćati Kaptolu crkvenu desetinu. Moguće je da su stoga i nasilnim putem pokušavali uzurpirati moć nad biskupijom, pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da u razdoblju između Ivana Albena i Osvalda Thuza zagrebačka Crkva nije imala snažnoga biskupa.⁶⁹

U drugoj polovici 15. stoljeća, prema pisanim izvorima, izdašno se izdvajalo za obnovu katedrale. Primjerice, prema popisu rashoda biskupa Osvalda Thuza (1466. – 1499.) iz 1485. godine, koji je objavio Tkalčić, biskup je

59 DEANOVIĆ, 1988, 20. No takvi su prikazi na pečatima bili često shematizirani. Usp. s gradskim pečatima Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva iz 13. stoljeća na kojima je uvijek bio prikaz utvrde s tri kule. SZENDE, 2018, 92.

60 *Item magistro Stephano de Crisio restitui flor. unum, quem dederat carpentariis in campanili...* MCZ 11, dok. 7, 296. Istaknula P. V.

61 MCZ 2, dok. 253–254, 310–313, dok. 256, 314–316.

62 Usp. BARLÉ, 1913, 157–161.

63 DEANOVIĆ, 1988, 62–63.

64 MCZ 2, dok. 63, 72.

65 Isto. O oporuci Ivana Albena vidjeti i: HRZ, BUDAK, 2023, 42; KLAJĆ, 1982, 390.

66 MCZ 2, dok. 70, 88; dok. 73–74, 94–98.

67 MCZ 2, dok. 319, 401.

68 KLAJĆ, 1982, 389.

69 Vidjeti detaljnije u: VRUČINA, 2023, 52–55. O zagrebačkim biskupima u periodu između 1433. i 1466. vidjeti u: MIROŠEVIĆ, 1995, 189–201.



3. Menci Clement Crnčić, *Bakačeva kula*, bakropis u boji, 1905. (izvor: DOBRONIĆ, 1991, 76)
Menci Clement Crnčić, *Bakač Tower*, colour etching, 1905 (from: DOBRONIĆ, 1991, 76)

ad labores ecclesie dao 216 forinti, no to je vjerojatno samo djelić onoga što je bio izdvojio za katedralu.⁷⁰ To se, među ostalim, može zaključiti prema oporučnom legatu, u iznosu od čak 713 zlatnih forinti, koje je za obnovu katedrale (*ad fabricam ecclesie zagrabiensis*) ostavio čakovečki kapetan Fridrik Lamberger.⁷¹ Čim je on ostavio toliko novca u svrhu obnove katedrale, ili su postojali planovi o njezinoj obnovi ili se već radilo na tomu. Također se, nažalost, u popisu biskupa Thuza ne precizira koji su se dijelovi katedrale obnavljali. Prema istraživanjima povjesničara umjetnosti, taj je biskup, između ostaloga, dao postaviti nov, zvjezdasti svod u svetištu, što upućuje na opsežnije radove.⁷²

Iz kanoničkih popisa rashoda saznajemo ipak malo više informacija. Godine 1491. kanonici su dali 45 forinti za uređivanje svetišta i kora katedrale s obiju strana.⁷³ Sljedeće su pak godine uložili 90 forinti za obnovu krova iznad

središnjega dijela katedrale.⁷⁴ Kanonici su također ponekad u svojim oporučnim legatima namjenjivali određen iznos za uređivanje katedrale ili crkvenoga namještaja i ukrasa, orgulja, zvonika.⁷⁵

Njihovi su legati sačuvani tek od druge polovice 15. stoljeća, no to je vjerojatno i prije bio običaj. Osim što se obnavljao 'kostur' katedrale, u drugoj polovici 15. stoljeća događale su se i druge velike promjene u unutrašnjosti.⁷⁶ Jedna od njih bila je već spomenuto povećavanje broja oltara. Isprava iz 1481. spominje ih čak devet (T 1).⁷⁷

Osim navedenih oltara, u drugim ispravama spominje ih se još nekoliko. Iz isprave iz 1496. godine doznajemo da je kanonik poznat kao Juraj *de Topusko* podigao novi oltar u čast Djevice Marije.⁷⁸ Godine 1515. godine prebendar Mihael dotirao je svojim nasljednim posjedima oltar

70 MCZ 11, dok. 5, 288.

71 MCZ 2, dok. 269, 333–334.

72 DEANOVIĆ, 1988, 66.

73 MCZ 11, dok. 7, 294.

74 MCZ 11, dok. 7, 294.

75 MCZ 11, dok. 7, 293, 295–305; dok. 10, 310–311.

76 Vidjeti iz arheološke perspektive: DEANOVIĆ, 1988, 42.

77 Sastavljeno prema MCZ 2, dok. 325, 409.

78 MCZ 2, dok. 383, 507.

Sv. Trojstva.⁷⁹ Iste godine spominje se oltar sv. vojvode Emerika, podignut zasigurno da bi se nadomjestilo rušenje župne crkve sv. Emerika ispred katedrale 1510. godine.⁸⁰ U župnoj crkvi sv. Emerika nalazio se oltar sv. Bernardina koji je najvjerojatnije nakon 1510. prenesen u zagrebačku katedralu, budući da je sačuvan njegov inventar iz 1513. godine.⁸¹ Znamo još za oltar Svetog Križa kojim je od 1466. godine upravljao komarnički arhida-kon Matija Kelked. Nije doduše sasvim jasno zašto se ne spominje u popisu iz 1481. godine.⁸²

Svi ti oltari bili su vezani uz neke posjede i imali svojega rektora. Uvećavanjem njihova broja tako su se ujedno povećavali prihodi Zagrebačkoga kaptola, ali i aktivnosti vezane uz pobožnost.⁸³ U pogledu unutarnjega izgleda, zasigurno su pojačavali dojam luksuza i raskoši katedrale. To se može zaključiti i s obzirom na očuvane inventare oltara iz 15. i 16. stoljeća: sv. Pavla (1492.), svete Barbare (1513.), svetoga Bernardina (1513.), sv. Doroteje (1513.), sv. vojvode Emerika (1521.), Sv. Trojstva (o. 1522.).⁸⁴ Sudeći po jedinom i samo dijelom očuvanom pobožnom krilnom oltaru iz toga doba, sv. Gervazija i Protazija, koji se ne spominje u pisanim izvorima, vjerojatno su postojali još neki oltari o kojima nema više traga u pisanim izvorima. Moguće je da taj oltar nije ostao zapisan u ispravama jer nije bio vezan uz određene posjede u okolici Zagreba i jer je bio dar svjetovne osobe – Mihajla Viteza.⁸⁵ To znači i da su se na njemu rijetko (ako uopće) služila misna slavlja. Dojmu raskošne unutrašnjosti uz te oltare treba svakako dodati druge luksuzne i umjetnički vrijedne crkvene predmete i namještaj s kraja 15. i početka 16. stoljeća te posebice oslikane crkvene misale. Jednim su dijelom ti predmeti ostali sačuvani do danas, a dijelom za njih znamo iz sačuvanih inventara i opisa prijašnjih zagrebačkih klerika i povjesničara, poput Rafaela Levakovića, Pavla Rittersa Vitezovića i Ivana Krstitelja Tkalčića.⁸⁶ Iz jednoga kratkog zapisa iz 1445. godine, koji bilježi težinu i vrijednost neopisane crkvene srebrnine i zlatnine, može se zaključiti da su kanonici za neke svoje potrebe ili potrebe uređenja katedrale znali zalagati stare crkvene predmete.⁸⁷ Također, jedan dio crkvenih vrijednosti svakako je bio

‘domaće proizvodnje’. Sačuvane su naime dvije isprave o naručivanju izrade srebrne škrinje za relikvijar nevinoga djeteta od dvojice zlatara, Pavla i Benedikta iz obližnjega Gradeca 1455. godine.⁸⁸

Sljedeća veća promjena koja se tiče katedrale događa se u drugoj polovici 15. stoljeća; bila je to gradnja obrambenoga sustava. Naime, zbog opasnosti od osmanskih osvajanja, Osvald je Thuz uz dopuštenje Matijaša Korvina oko 1469. počeo ograđivati prostor Kaptola nekom vrstom obrambene ograde ili zida i izgradnjom jarka, što je bilo gotovo do 1476. godine.⁸⁹ Međutim, već su tada vjerojatno postojali planovi o izgradnji mnogo čvršćega zida s kulama oko same katedrale, u čiju je svrhu biskup Osvald Thuz, između ostaloga, oporučno ostavio velik iznos novca.⁹⁰ U doba njegova nasljednika, biskupa Luke Baratina (1500. – 1510.) još nije bio izgrađen čvrsti vanjski zid. Međutim, sačuvani popis rashoda 1501. – 1505. otkriva da je biskup Baratin potrošio deset tisuća zlatnih forinti koje je biskup Thuz oporučno ostavio za obnovu katedrale. Nažalost, u popisu nije precizirano o kakvim je radovima riječ. Pretpostavlja se da se radilo o većim promjenama, budući da je i svota bila pozamašna.⁹¹ Prema istraživanju Lelje Dobronić, jedna od većih arhitektonskih inovacija biskupa Baratina bilo je dodavanje kora ili pregrade u središte katedrale.⁹²

Nakon 1510. godine napokon se gradi obrambeni zid s nekoliko kula. Taj nam je, pak, proces moguće rekonstruirati u cijelosti, budući da je bio precizno dokumentiran, a zapisi o tomu ostali sačuvani. Pripreme za gradnju započete su 1510. godine, kad je papa Julije II. odobrio rušenje crkve sv. Emerika, koja je stajala ispred katedrale, i njezino premještanje.⁹³ Od 1512. do 1520. sačuvani su detaljni popisi rashoda pri izgradnji zidina, koje je Lelja Dobronić analizirala u studiji *Zagrebačka biskupska tvrđa*.⁹⁴ Ona je izračunala da je prema tim popisima 1512. – 1520. bilo utrošeno 12.140 zlatnih forinti.⁹⁵

Iz izvora nije moguće jasno ekstrapolirati kako je biskupija namaknula taj novac. Kao što je rečeno, velik dio novca biskupa Thuza bio je utrošen na preuređivanje katedrale, a dio je bio preusmjeren i u obranu Jajca.⁹⁶ Prema tvrdnjama ostrogonskoga prepozita Andrije tridesetak godina poslije toga, kardinal Toma Bakač dio toga prihoda prisvojio je za

79 MCZ 3, dok. 114, 134–136; dok. 116–119, 138–145.

80 MCZ 11, dok. 15, 211–213.

81 MCZ 2, dok. 375, 498; MCZ 11, dok. 8, 195.

82 MCZ 2, dok. 252, 310.

83 Detaljnije: VRUČINA, 2023, 200–201.

84 MCZ 11, 6–9, 190–196; dok. 15–16, 211–217.

85 O tome oltaru: DOBRONIĆ, 1994, 40–41; DEANOVIĆ, 1988, 68.

86 Više u DOBRONIĆ, 1994, 42–75; DEANOVIĆ, 1988, 66–70; MUNK 1983. Sačuvani inventari zagrebačke katedrale iz srednjega vijeka: MCZ 11, dok. 1, 125–145 (kraj 14. st.), dok. 2, 146–177 (o. 1425.), dok. 3, 178–181 (1474.), dok. 4, 182–187 (1502.), dok. 5, 188–189 (1510.); MHEZ 6, dok. 184, 193–208 (1421.–1425.), dok. 412, 396–418 (o. 1433.).

87 MHEZ 6, dok. 61, 60.

88 MHEZ 7, dok. 265–266, 284–285.

89 MCZ 2, dok. 266, 331; dok. 302, 372, dok. 304, 377–378.

90 MCZ 3, dok. 394, 516–521.

91 MCZ 11, dok. 6, 289–290.

92 DOBRONIĆ, 1994, 59–60.

93 MCZ 3, dok. 75, 79–81; dok. 83, 90–91; dok. 93, 100; dok. 95–96, 109–114.

94 DOBRONIĆ, 1988. Na Hungaricani dostupni su popisi rashoda iz 1512. i 1518. godine: MNL OL, DF 256988 i DF 256775. Onaj iz 1512. transkribirao je i Ivan Krstitelj Tkalčić: MCZ 11, dok. 12, 314–318.

95 DOBRONIĆ, 1988, 28.

96 VRUČINA, 2023, 31.

sebe, kao i dio ostavštine Luke Baratina.⁹⁷ U tome pismu iz 1540. kardinala Tomu Bakača naziva gubernatorom Zagrebačke biskupije, iako se u suvremenim izvorima on uvijek nazivao patronom, a ne gubernatorom.⁹⁸ Razlika je važna, budući da kao patron biskupije vjerojatno nije imao pravo ubirati prihode. Je li ili nije prisvojio 23.000 forinti, kao što Andrija tvrdi u pismu, ne možemo znati, no vjerojatno je imao istaknutu ulogu u izgradnji utvrde, budući da je Kaptol njegovo ime i grb uklesao na kulu koja je stajala ispred katedrale, zbog čega je poslije nazvana Bakačeva kula.⁹⁹ Dapače, s obzirom na natpis i na činjenicu da se u suvremenim dokumentima Bakač spominje kao patron, to bi prije sugeriralo da je sam nekako sudjelovao u financiranju utvrde ili barem spomenute kule. Dio prihoda morao je svakako doći i iz recentno prikupljenih biskupskih i kaptolskih desetina. Početkom 16. stoljeća, nakon brojnih sudskih procesa biskupa Osvalda Thuza sa slavonskim plemstvom, sustav ubiranja crkvene desetine prilično je dobro funkcionirao.¹⁰⁰

Popisi rashoda koji su ostali kao potvrda gradnje utvrde oko katedrale iznimno su izvor informacija o tomu na koji su način strani stručni graditelji i lokalna zajednica sudjelovali u tome velikom pothvatu. Popisi svjedoče i o logističkim problemima s kojima su se graditelji susretali, budući da su kamen dovozili s obližnjega Markuševca.¹⁰¹

Nakon izgradnje zida oko katedrale, njezina vizura prilično se izmijenila. Kao što je rečeno, zbog potrebe prostora za zidine srušena je župna crkva sv. Emerika, ali je srušen i hospital sv. Elizabete, čija se točna lokacija ne zna, no zna se da se nalazio u neposrednoj blizini katedrale.¹⁰² Nadalje, kapela sv. Stjepana ugrađena je u jednu od kula katedrale koja postaje biskupskim dvorom.¹⁰³ Paradoksalno, zagrebački biskupi rijetko su boravili u Zagrebu do gradnje utvrde, jer su imali dvorove u Ivaniću, Dubravi i Čazmi.¹⁰⁴ Isprava iz 1384. godine (nastala u kontekstu borbi za prijestolje nakon smrti Ludovika Anžuvina, u kojima je sudjelovao i zagrebački biskup Pavao Horvat) spominje da je u blizini katedrale postojala neka vrsta biskupske rezidencije (*ad curiam ipsius episcopi et cellarium suum Zagrabie habitum*), no vjerojatno je bila jednostavnija i skromnija od palače na biskupskim posjedima istočno od Zagreba.¹⁰⁵

Gradnja zida uvjetovala je potom i promjenu 'mikrolokacije' na kojoj se održavao srednjovjekovni kaptolski sajam. Iz isprava iz 15. stoljeća znamo da se organizirao na kaptolskom prostoru (*forum nostrum hic in area nostra fieri solitum*), ali vjerojatno ne neposredno ispred katedrale.¹⁰⁶ To se može zaključiti prema činjenici da je do 1510. ispred katedrale bila crkva sv. Emerika, okružena vrtom i potokom.¹⁰⁷ Međutim, nakon izgradnje zidina, sajam je najvjerojatnije bio postavljan ispred njih, čineći taj prostor vrlo dinamičnim i društveno važnim (usp. **sl. 3**). Prostor ispred katedrale bio je, dakle, pravo malo gospodarsko središte u srednjem vijeku, pogotovo ako se prisjetimo da su dva puta godišnje kaptolski i biskupski podanici upravo ispred katedrale donosili dužnu crkvenu desetinu.¹⁰⁸

Naposljetku, treba postaviti pitanje zašto je baš 15. stoljeće doba tako velikih ulaganja u katedralu i njezinu okolicu. Osmanlije su samo jedan dio odgovora na to pitanje. Jedan od razloga je i u činjenici da se početkom 15. stoljeća, u doba kralja Sigismunda, promijenio način postavljanja biskupa u Zagrebačkoj biskupiji. U doba Arpadovića i Anžuvina biskupi su bili uklopljeni u hijerarhijski sustav napredovanja u sklopu kraljevske kancelarije i natjecali su se za više crkvene pozicije s višim prihodima pa se uglavnom nisu dulje zadržavali na zagrebačkoj biskupskoj stolici.¹⁰⁹ U takvim okolnostima, nije bilo ni previše vremena, a vjerojatno ni interesa, za opsežnije građevinske intervencije na katedrali. S druge strane, u doba Eberharda i Ivana Albena, te posebice u doba Osvalda Thuza, koji je upravljao biskupijom čak 33 godine, tim je biskupima Zagrebačka biskupija bila 'stalno' mjesto pa su se mogli fokusirati i na dugoročnije 'reforme' u pogledu upravljanja svojim prihodima i u pogledu ulaganja u vanjsku reprezentaciju.

Zaključak

Zaključno, srednjovjekovni pisani izvori otkrivaju nam relativno malo informacija o izgradnji i obnovama zagrebačke katedrale sve dok ne dodemo do druge polovice 15. stoljeća. Prema tim malobrojnim pisanim izvorima, prvotna građevina zagrebačke katedrale izgrađena je do posljednjega desetljeća 12. stoljeća. Godine 1242. u naletu Mongola katedrala je moguće pretrpjela neka oštećenja, no nije bila do kraja razrušena kako je tvrdila starija historiografija. U svakom slučaju, bilo zbog navedenoga događaja ili nekih drugih, nama nepoznatih razloga, sredinom 13. stoljeća postojala je potreba za

97 MCZ 3, dok. 5, 7–9. Prenosi DOBRONIĆ, 1988, 18–19.

98 Vidjeti primjerice: MCZ 3, dok. 118, 141–144.

99 DOBRONIĆ, 1988, 43; DOBRONIĆ, 1994, 80.

100 Detaljnije u: VRUČINA, 2023, 60–76.

101 Vidjeti: DOBRONIĆ, 1988, 19–29.

102 DOBRONIĆ, 1988, 25.

103 DOBRONIĆ, 1988, 60.

104 Primjerice: MCZ 1, dok. 33, 40; MHEZ 2, gl. 33, dio 1., 31–32.

105 MCZ 1, dok. 327, 306. Prema istraživanjima Lelje Dobronić, ta se rezidencija nalazila na početku današnje Vlačke ulice. DOBRONIĆ, 1988, 60.

106 TKALČIĆ, 1879, dok. 47, 62.

107 MCZ 2, dok. 72, 92–93.

108 MHEZ 2, gl. 33, dio 1., 31–32.

109 Usp. biografije biskupa u: MIROŠEVIĆ, 1995, 95–220.

njenom pregradnjom. Do kraja 1280-ih bila je jednim dijelom obnovljena te se polako u njezinoj unutrašnjosti počinju postavljati dodatni bočni oltari. O katedrali iz 14. stoljeća iz pisanih izvora znamo najmanje; može se tek zaključiti da u tome stoljeću nisu obavljani ekstenzivni radovi. Završavamo s 15. stoljećem, čija je druga polovica ostala prilično dobro dokumentirana. U tom se vremenu ulagalo mnogo i u njezin vanjski i u unutarnji izgled, a do 1522. njezina se vizura potpuno promijenila nakon

što je sagrađen vanjski zid oko katedrale, u koji je bio uklopljen i biskupski dvor. Druga polovica 15. stoljeća doba je akumulacije velikih prihoda u Zagrebačkoj biskupiji, a ujedno i težnji da vanjska reprezentacija bude što luksuznija i nadmoćnija. Zagrebačka je katedrala tako pokazatelj da je i u doba Jagelovića Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo bila moćna država, spremna uhvatiti se ukoštac s nadirućim neprijateljem – Osmanlijama, ali i kulturno dominirati. ■

Neobjavljeni izvori

Magyar Országos Levéltár, Budapest [Mađarski državni arhiv] (Konzultirano preko mrežne stranice Mađarskoga državnog arhiva: <https://www.hungaricana.hu/en/>)

Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény [predmohačka zbirka]
Diplomatikai levéltár (DL) [Arhiv diplomatskih isprava]
Diplomatikai fényképgyűjtemény (DF) [Zbirka fotografija diplomatskih isprava]

HRZ

AZINOVIC BEBEK ANA, KRMPOTIĆ MARIJANA, Arheološka istraživanja (poglavlje 8.4), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. IV, 1431–1471

BUDAK NEVEN, Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima (poglavlja 3.1.1.–3.1.12), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I, 21–70

Objavljeni izvori i literatura

ANČIĆ MLADEN, Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela, *Povijesni prilozi*, vol. 17, No. 17 (1998.), 233–259
ANČIĆ MLADEN, Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju „društvenog znanja“ u Hrvatskom Kraljevstvu, *Starohrvatska prosvjeta*, vol. 3, br. 40 (2013.), 155–199
BARLÉ JANKO, *Naše diecezanske sinode*, Zagreb, 1913., 157–161

BUNTAK FRANJO, *Povijest Zagreba*, Zagreb, 1996.

CD – SMIČIKLAS TADIJA *et al.* (prir.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb, JAZU/HAZU, 1905–1990, sv. 2–3, 5 i 11, sv. 1: 1967.

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DOBRONIĆ LELJA, *Zagrebačka biskupska tvrđa*, Zagreb, 1988.

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

FILIPEC KREŠIMIR, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015.

JERKOVIĆ MARKO, Uprava Zagrebačkog kaptola nad sisačkim vlastelinstvom od 1215. godine do sredine 14. stoljeća, u: *Antiquam fidem: radovi sa znanstvenoga skupa Sisak*, 3.–5.

prosinca 2010., ur. Spomenka Jurić, Darko Terpet, Zagreb, 2011., 149–176

JERKOVIĆ MARKO, *Zagrebački kanonici u 14. stoljeću: institucionalna i društvena povijest katedralne zajednice*, Zagreb, 2018.

KLAIĆ NADA, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb, 1982.

KRMPOTIĆ LJUDEVIT, Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog kraljevstva od 16. do 18. stoljeća, Hannover, Karlobag, Čakovec, 1997.

KROESEN J. E. A., Recentring Side Altars in Medieval Church Interiors. The Example of Late Romanesque Churches in Groningen, u: *The Altar and its Environment*, 1150–1400, ur. J. E. A. Kroesen, V. M. Schmidt, Turnhout, 2009., 147–167

MARGETIĆ LUJO, Zagrebački monasterij, u: *Hrvatska i Crkva u srednjem vijeku*, ur. Lujko Margetić, Rijeka, 2000., 339–348

MAŠIĆ BORIS, *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2002.

MCZ – TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Povijesni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Zagreba / Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagradiensis*, sv. 1–3 i 11, Zagreb, 1880.–1905.

MHEZ 2 – TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prir.), *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije / Monumenta historica episcopatus Zagradiensis*, Zagreb, 1874.

MHEZ 5–6 – LUKINOVIĆ ANDRIJA (prir.), *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije. Monumenta historica Episcopatus Zagradiensis*, sv. 5–7, Zagreb, 1992.–2004.

MIROŠEVIĆ FRANJO (ur.), *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995.

MUNK ZDENKA (ur.), *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe (Zagreb, Muzejski prostor, 31. ožujka – 15. rujna 1983.), Zagreb, 1983.

PELC MILAN, *Ius supremi patronatus regis and the Hungarian Holy Rulers in the Liturgical Books of Zagreb's Bishops around 1500*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 41 (2017.), 7–22

PLOEG VAN DER KEES, How liturgical is a Medieval Altarpiece?, *Studies in the History of Art*, 61 (2002.), 103–121

POW STEPHEN, Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241–1242), u: *Fortifications, defence systems, structures and features in the past. Proceedings of the 4th International Scientific Conference on Mediaeval*

Archaeology of the Institute of Archaeology, ur. Tatjana Tkalčec et al., Zagreb, 2019., 239–250

RATKOVČIĆ ROSANA, Ugarski sveti vladari u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu u Zagrebačkoj biskupiji, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 38, No. 1 (2020.), 1–18

RAZUM STJEPAN, Životopis Ivana Krstitelja Tkalčića, *Tkalčić: godišnjak Društva za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 1 (1997.), 7–262

RAZUM STJEPAN, Biskupijski, kaptolski i samostanski arhivi. Nadbiskupijski arhiv Zagreb i Metropolitanska knjižnica Zagreb, *Arhivski vjesnik*, vol. 53, no. 1 (2010.), 101–110

SZENDE KATALIN, *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*, Turnhout, 2018.

TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ (prij.), Izprave XV. vieka iz „crvene knjige“ zagrebačkog kaptola, *Starine JAZU*, XI (1879.), 19–75

VRUČINA PETRA, Okolnosti nastanka Statuta Zagrebačkog kaptola: korporativni identitet pod okriljem anžuvinske dinastije, u: *Zadarski mir: prekretnica anžuvinskog doba*, ur. Mladen Ančić, Antun Nekić, Zadar, 2022., 249–280

VRUČINA PETRA, *Gospodarski sustav Zagrebačkog kaptola u 14. i 15. stoljeću*, doktorski rad, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2023.

CD – *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

MCZ – *Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabienensis*

MHEZ – *Monumenta historica Episcopatus Zagrabienensis*

Summary

Petra Vručina

WHAT DO MEDIEVAL SOURCES SAY ABOUT THE ZAGREB CATHEDRAL

The paper discusses the oldest surviving written sources that mention the cathedral of Zagreb. Most of them are preserved in the Archives of the Archdiocese of Zagreb and were published by Ivan Krstitelj Tkalčić in the 19th century. According to scarce written sources from the 12th century, the original building of the Zagreb cathedral was built in the last decade of the 12th century at the latest. In 1242, the cathedral was raided by the Mongols, but the sources are inconclusive as to whether the cathedral was destroyed entirely or not. In any case, by the end of the 1280s, it was partially renovated, and additional side altars began to be installed in its interior. The least is known about the cathedral from written sources from the 14th century. It can only be concluded that no extensive con-

struction work was carried out during that period. There is indirect proof that Bishop Ivan Alben (1421–1433) had some repairs done to the church. The second half of the 15th century is fairly well documented. Significant investments were made in both its exterior and its interior appearance during this time. By 1522, its appearance had been completely transformed after the construction of the outer wall around it, which included the bishop's palace. These changes shaped the appearance of the Zagreb cathedral for centuries to come.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, Middle Ages, medieval altars, medieval fort, bishops of Zagreb